

DETERMINAREA CIRCUMSTANȚIALĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHIE (1)

ANCUȚA COCIUBA

Cuvinte-cheie: *limba română veche, gramatică, complement circumstanțial*

Deși de-a lungul timpului au apărut lucrări având ca temă centrală gramatica limbii române vechi, considerată în ansamblu, ori având doar abordări tangențiale cu ea, studiul care ni s-a părut a întruni nu numai exigențele unei prezentări sintetice foarte amănunțite, ci și acelea ale interpretării fenomenelor analizate este cel al lui Constantin Frâncu, *Gramatica limbii române vechi*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009. La calitățile amintite se adaugă și aceea de a fi cea mai recentă abordare amplă a structurilor gramaticale din româna veche, fapt care implică și preluarea datelor din cărți și studii anterioare. Sunt acestea motivele principale care ne-au determinat să avem această gramatică drept principală bază documentară pentru secțiunea dedicată epocii vechi a limbii române. Informațiile au fost completate, unde a fost cazul, și cu altele preluate din surse ce sunt menționate în note.

Este necesar să precizăm că autorul *Gramaticii limbii române vechi* urmează în demersul său inventarul de circumstanțiale din GALR II, p. 446–463, arătând că își însușește împărțirea de acolo a complementelor circumstanțiale în patru categorii:

- 1) circumstanțiale situative (de loc și de timp);
- 2) circumstanțiale procesuale (de mod și instrumental);
- 3) circumstanțiale logico-semantice (de mod și instrumental);
- 4) circumstanțiale „pecizătoare“ (de relație, sociativ, opozițional, cumulativ, de excepție)¹.

În ce privește modul de selecționare a lor, în gramatică se menționează că au fost reținute acele construcții „care caracterizează epoca cercetată sau au legătură cu evoluția normelor limbii literare”².

Complementul circumstanțial de loc face parte, prototipic, din grupul verbal. Are caracter facultativ, ceea ce permite suprimarea lui. Sunt situații în care suprimarea lui nu este posibilă, întrucât duce la contorsionarea informației.

Pentru perioada 1521–1640, elementele față de care este subordonat se prezintă în felul următor:

1) un centru verbal din grupul verbal: *cum am auzit eu că împăratul au ieșit din Sofia* (1521, Câmpulung. DÎ, 95); *m-au dus la Bistrița* (1600, Bistrița, DÎ, 206);

2) un grup centru dintr-un grup adjectival:

I cruce galbănă numai la codiță ferecată (1588, M-rea Galata, catastif, DÎ, 163);

3) o interjecție cu valoare predicativă: *vă* (=du-te) *iară în Eghipt* (PO, Ishod, 18, 19); *vă înaintea lui Moisi în pustie* (PO, 191/21).

Situațiile în care circumstanțialul de loc era obligatoriu, ca în gramatica actuală, de altfel, sunt următoarele:

1) când verbul posedă în structura sa matriceală valoarea *Locativul* (*a lăcui*, *a sta* „a locui“, *a sta* „a staționa“, *a izvorî*, *a(se)muta*, *a băga* etc.): *lăcuia în Moldova* (1593, Polonia, DÎ, 180); *i-au băgat în temniță* (1599, Târgoviște, DÎ, 112).

2) când regentul este un adjectiv provenit din participiile verbelor de tipul celor amintite (*mutat*, *izvorit*, *sălășuit*, *băgat*).

Complementul circumstanțial de loc se exprimă prin:

– substantive sau substitute: *călcă cu piciorul spre falca zmeului* (CS¹, 95^R/7–8); *era pature în pară de focu și spre iale dzăce nărod multu* (CS¹, 22^V/13);

– adverbe sau locuțiuni adverbiale: *unde am putea sălășui?* (PO, Bitia, 10.23).

Se precizează că *spre* își păstrează funcția primitivă (< lat. *super*), în variație liberă cu *pre* (< lat. *per*). Pentru sensul actual al lui *spre* se folosea frecvent *cătră*: *se duse aciiș cătră împăratul* (CC²,

621). Tot legat de prepoziții, se arată că, de multe ori, în locul lui *în* se apela la *întru*: *trimise întru Machiedonia doi de slujitorii lui* (CPr., 90). Specifică pentru perioada respectivă este repetarea prepoziției înaintea unui nume propriu cu sens locativ: *i-am vândut psarta noastră toată din sat den Tomsani* (1600, Creța – jud. Ilfov, DÎ, 140).

Topica, liberă în principiu, atestă, în majoritatea cazurilor, postpunerea față de regent. Antepunerea are doar valoare stilistică: *Toți pre decindea de mare trecură* (CPr., 311)³.

Pentru perioada următoare, 1640–1780, situația se prezintă, în mare aceeași. Vom menționa câteva adverbe și locuțiuni adverbiale specifice epocii, dar care nu se mai regăsesc în limba română actuală: *decinde(a)* în locuțiunea *decinde(a)de* „aproape de“, „dincolo de“ (< lat. *de ecce-inde*): *Și sculându-se Iacov de la Vethil, au întins cortul lui decindea de turnul Gadér* (BB, 35.16).

Sunt întâlnite frecvent locuțiunile adverbiale *a stânga*, *a (la, în)direapta*: *Nu voiu abate în direapta au a stânga* (BB, Dt, 2.27).

Dativul locativ este rar în această perioadă, în cea anterioară nefiind menționat: *va veni primejdie mare pământului* (AB, 289); *să nu fie primejdie locului* (AB, 287, ap. Todî, 83).

Topica rămâne, față de perioada anterioară, neschimbată⁴.

Complementul circumstanțial de timp. Și acest complement face parte, de regulă, din structura grupului verbal, fără a aduce, însă, întotdeauna informații esențiale. De aceea și el este suprimabil, cu excepția cazurilor când determină verbe care prezintă un sens temporal: *a costa*, *a dăinui*, *a dura*, *a ține*, *a via*: *Și Noe custă, după potopul apei 350 de ani* (PO, 37/23).

Diviziunile constatate actualmente se regăsesc și în epoca veche:

1) *simultaneitatea*: este exprimată prin adverbe și grupuri adverbiale: *acum (acmu)*, *astăzi*, *în această zi*, *(în) luna aceasta*, *în acest an* și *(în) săptămâna aceasta*: *Iară acum încă vă scriem* (1599, Târgoviște, DÎ, 111); *acmu nu știu că au fost doi omini* (1593, Săliște-Maramureș, DÎ, 204); *iaste acum în zioa de St. Martin, 11 zile, noiembrie* (1599, Transilvania, DÎ, 114) etc.

2) *anterioritatea* se exprimă prin „deictice“ ca: *atunci, demult, (mai)înainte, (de), ieri, luna trecută, până acum: v-amu tremes mai nainte de ceastă vreamă nește cărți* (1599, Târgoviște, DÎ, 111); *acolo iaste pînă în ziua de astăzi* (PO, 121–821) etc.

3) *posterioritatea* se exprimă prin adverbe și „expresii deictice“: *mîine, poimîine, mîne dzi* „a doua zi“, *după, după aceea, o zi, o săptămîină, o lună, un an, un veac: mîne va fi acesta semn* (PO, 203/24); *Făcu drept cea Domnul acest cuvînt mîne dzi* (PO, 205/15) etc.

4) *proximitatea* este redată prin adverbe precum: *abia, curînd, de curînd, imediat, tocmai (acum), îndată* etc. *Acum, de curînd au ținut pre Batăr Jitman lîngă el* (1600, Moldova, act diplomatic, DÎ, 142); *Tocma în aceaia dzi intră Noe, și Sim, Ham și Iafet* (PO, 30/19) etc.

Cum se poate observa, complementul de timp era exprimat în proporție mare prin adverbe și locuțiuni adverbiale și mai rar prin substantive cu prepoziții. În ce privește aceste din urmă construcții, se identifică în cadrul lor prezența unor prepoziții care nu se mai utilizează astăzi cu valoare temporală: *de* „din“: *luptară-se cu mine de tinerețele mele* (CP¹, 254); *pînă* „pînă la“: *ați pestit pînă al noaole ceas* (MI, 187¹).

În această perioadă au fost folosite adverbe și locuțiuni adverbiale, care, cu timpul, au ieșit din uz: *aorea* „uneori, câteodată“, *apestit* „târziu“, *estimp* „acum“, *înde* „atunci“, *mînedzi* „a doua zi“ etc.

În ce privește topica, se constată frecvența antepunerii circumstanțialelor de anterioritate față de regent și postpunerea celor de posterioritate⁵.

Față de perioada 1521–1640, în perioada 1640–1780 nu se identifică modificări majore. Se pare că crește utilizarea substantivelor cu prepoziții, mai cu seamă la cele „care conțin în matricea lor semantică marca timpului“: *în răsărita soarelui s-au ivit soarili și într-ace vinire i-am pus ceață și s-au roșit soarili și au ținut tot ceață pînă în toamnă* și *secita pînă la 14 zile a lunii noiembrie* [...] (după 1749, IMCM;, I, 565).

De remarcă folosirea unor forme temporale calchiate după slavă și specifice limbajului administrativ: *Am luat Țaringradul la leat 6961, iar de la Hristos leat 1453, mai 29* (RP¹, 251)⁶.

Complementul circumstanțial de mod este mai legat semantic de centrul verbal decât celelalte componente circumstanțiale. Pe de altă parte, denumirea lui acoperă realități foarte diverse, ceea ce a dus la o segmentare a lui în diverse categorii. Pentru limba veche sunt semnificative următoarele tipuri de circumstanțial de mod: *circumstanțialul de mod propriu-zis, de modalitate, comparativ, cantitativ și de conformitate*, după clasificarea din GALR.

Complementul circumstanțial de mod propriu-zis arată circumstanța modală sau exprimă caracterizarea unui proces. Deși relația lui semantică cu centrul grupului verbal este mai puternică, actualizarea lui în context este facultativă, lipsa lui neimpiedicând „gramaticalitatea enunțului“, ci ducând eventual, „la un minus de informație semantică“.

Puține sunt verbele care, prin matricea lor semantică, impun folosirea circumstanțialului de mod propriu-zis: *a se purta, a se ține, a se simți, a se păstra: cum să vă țineți pre acest pământ* (PO, 159/26).

Circumstanțialul de mod propriu-zis se exprimă prin:

1) *adverbe de mod, locuțiuni adverbiale și adverbe demonstrative (așa, așa de, astfel, altfel(iu) etc.), relative sau derivate cu sufixele -ește sau -iș: să vă păziți cum știți mai bine* (1521, Câmpulung, DÎ, 95); *dacă au văzut așa* (1563–1564, jud. Gorj, DÎ, 6); *Prinsu-i-am ș-alte cărți cu care-au îmblat furis* (1600, Moldova, DÎ, 142); *va răbda bărbătește* (VL, 45^f).

Apar unele adverbe și locuțiuni adverbiale specifice epocii: *aiave* „exact, direct“: *învățatu aiave legea tătirrească* (CV, 19^f); *camai* „puțin, în oarecare măsură“: *macară și camai sărăcești* (CC², 134; CTd, 3^f); *cătelin* „încet, liniștit“: *cătelin, cătelin voui goni ei* (PO, 257); *cu dulce* „blajin“: *cu dulce el asculta* (CT, 80^v); *cu lin* „blajin“: *zice cu lin* (CC², 218); *cu mîlcomiș* „pe tăcute“, *cu mîlcomiș curărea apropiere* (CC², 520); *cu ogoadă* „plăcut“: *mai cu ogoadă va fi* (CP², 134^v); *cu stajă* „în grabă“: *duse-se în cea de sus*

cu stajă (CC², 561); *de-a firea* „într-adevăr”: *Și de-a firea adevăr soru mi-e* (PO, 65) etc.

2) verbe la infinitiv precedate de prepoziția *fără*;

3) substantive cu prepoziție, în special cu *în* și *fără*: *Iara menre fără de mînie au luat* (PH¹, 35^v/23–25).

Rețin atenția situațiile în care prepozițiile au alt sens decât în limba actuală sau care conțin locuțiuni prepoziționale ieșite din uz: *în* „după”: *feciu om pre Adam în chipul miu* (MI, 173^v); *pre* „după”: *Deaci se împarte în trei pre încheieturile tocmăleei-și* (Prav. 1581, 190^v); *odîn(s): ei adin eiși mirară-se pre aceasta* (PO, 154); *în aleanul* „contra”, „împotriva”: *au putem sta de aleanul voiei lui Dumnedzeu?* (PO, 178); *vinerea nu va sta dintre noi în aleanu-ți* (PO, 73) etc.

Complementul circumstanțial de mod comparativ prezintă, ca în limba actuală, construcția cu *decît* și *de*, când se redă inegalitatea, și cu *ca* atunci când se exprimă egalitatea. Construcțiile cu *de* sunt cele mai vechi, datând din latina populară și sunt mai numeroase în raport cu cele cu *decît*⁷.

Se constată însă încă din secolul al XVI-lea tendința de a-l înlocui pe *de* cu *decît*, fenomenul fiind marcat de folosirea în aceeași frază a ambilor formanți: *Mai cu vrere decît aurul și de pietri curate multe și mai dulci de miierea și stredie* (CP¹, 31^v).

Mai ales în textele sudice apare această întrebuintare: *mai dragi decît aurul și de argintul și de pietrile cele scumpele și sînt mai dulci decît miierea* (CC², 228). În textele nordice, în schimb, este cunoscută numai construcție veche cu *de*: *mai virtos de toți* (CTd., 42^v).

Comparativul de egalitate cu *ca și* este atestat în texte ce redau graiurile ardelenesti: *ce-au dzăcut ca și morții* (CS¹, IV, 23^v/7); *lăcuia la el și-l ruga ei ca și Dumnedzeu* (CS¹, XI, 94^v/18); *Și-l puse domnu caseei și giudețu a toată agonisitei lui a învăța giudețele lui ca și sinre* (PH¹, 88^v/24) etc. Construcția apare și în documente particulare și oficiale reflectând graiurile nordice: *să nu fie svadă și netocmeală între noi, ca să ne tocmim binișor ca și cei mai de demult* (1592, M-rea Moldovița, jud. Suceava, DÎ, 173); *lăudîndu-se*

și *hvălindu-se ca și în Țara Muntenească* (1593, Polonia, DÎ, 180) etc.⁸.

Complementul circumstanțial cantitativ, numit în gramaticile tradiționale *circumstanțial de mod de măsură* și tratat ca o subspecie a circumstanțialului de mod, este considerat în GALR drept un complement distinct. Indiferent de statutul acordat acestui tip de construcție sintactică, se poate constata că și în limba veche se realiza atât ca un *cantitativ propriu-zis*, cât și ca un *cantitativ de măsură*. El este strâns legat de verb, aidoma complementului direct, așa încât în unele gramatici e interpretat chiar ca un complement direct. Cu toate acestea, el este considerat, tradițional, ca un circumstanțial.

1) Ca *circumstanțial cantitativ propriu-zis* este bine reprezentat în textele acestei perioade: *ceteaște și aiurea mult* (PO, 7/23); *să șadză puțin în crăirea noastră* (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186); *pînă cînd toate destul vor bea* (PO, 77/14) etc. Cel mai des cu această funcție apar pronumele nehotărîte (*oricît, cîtva, oarecît*), relativ-interogativele (*cît*) și adverbele (*destul, puțin, puținel*).

2) Bine reprezentat este și *circumstanțialul de mod de măsură*: *Feace si altariul arsăturiei la jirtvă de lemn de setim, care avea cinci coți de lung și de lat, tocma patru cornure și de înalt trei coți* (PO, 307/5–7); *în toată luna să dea cîte o sută de mie de talere* (1600, Alba Iulia, act diplomatic, DÎ, 146) etc.

Complementul circumstanțial de conformitate este rar atestat și se exprimă, de regulă, printr-un nominal cu prepoziție: *după curățtia mînrului meale plăti-mi* (PH¹, 12^v/6–7); *scoate-me dereptu mila ta* (PH¹, 4^r/8).

Complementul circumstanțial de modalitate se exprimă, în această perioadă, în toate cele trei modalități ale sale, *epistemică, deontică și apreciativă*, prin adverbe și locuțiuni adverbiale:

1. *modalitatea epistemică* (indicând raportul certitudine ~ incertitudine): *adevăr omori cei doi feciori ai mei* (PO, 150/12); *și cu adevărat marele acela nu se înșelă pre sine* (VL, 42^r); și *doară* (= poate) *ar tocmi și aceasta țară, cum au tocmit și țeara Moldovei* (1599, Târgoviște, DÎ, 112) etc.

2. *modalitatea deontică* (cu indicarea obligației, a permisiunii, a acceptabilității, a eventualității): *cuma-l va ajunge legea, așa să piară* (1600, Alba Iulia, DÎ, 145); *Iară acest om poate a hi* că gândește că iaste în țara noastră oameni mulți de legea grecească (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186).

3. *modalitatea apreciativă* (redă evaluarea subiectivă marcată afectiv): *O, vai de noi, mare rău iaște pre noi că perim acum* (1599, Târgoviște, DÎ, 112); **Foarte** mă rog domnitale și Dumnezeu să te veselească; 1600, Sebeș – jud. Alba, DÎ, 148); **Ferice** de ceia ce împlă pre calea aceasta (VL, 21^v) etc.⁹.

Pentru perioada 1640–1780, se are în vedere complementul circumstanțial de mod luat în ansamblu, singura subdiviziune amintită fiind circumstanțialul de mod comparativ. În plus, este considerat aparte complementul cantitativ.

Complementul circumstanțial de mod se exprimă prin aceleași părți de vorbire ca și în perioada anterioară:

1) adverbul relativ *cum* și formațiile alcătuite în jurul lui (*de cum, după cum, precum*); și *pohtesc și eu mai mult de cum au avut alții ...* (1735, Brașov);

2) adverbe și locuțiuni adverbiale (*bine, rău, frumos, bătrînește, tinerește, iepurește, de minune, cu de-a sila*); *iaște rău și așa și așa* (IRP, 101).

3) substantive cu prepoziții: *precum am găsit la otccinic, așa am scris* (1744, Lăpuș).

O seamă de adverbe și locuțiuni adverbiale specifice perioadei anterioare dispar de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Este vorba de (*la*)*aiave(a), camai, cătelin*.

Formațiile cu sufixul *-ește* le concurează pe cele în *-ie*: *pe moldovenie, pe slovenie: tălmăcit-am și am scris di pi slavonie pe moldovenie* (1766, Moldova, IMCM, II, 154). Dar mult mai des sunt atestate derivatele cu *-ește*: *sîlnicêște a te purta și sîlnicêște obraznic te semețiș ca apa să nu herbi* (BB, Fac. 49.3); *Hronografu care să chiamă moldovenêște Scrisoare anilor* (1766, Moldova, IMCM, II, 156) etc.

Față de epoca anterioară, sunt atestate noi adverbe și locuțiuni adverbiale: *așeși* „întocmai“, *atocma* „întocmai“, *de-a mîină* „corp la

corp“, de tuș „corp la corp“, în pilda „sub pretext“, în vedeață „pe față, vizibil“, *netocma* „nepotrivit“. Ele au însă o existență efemeră, în afara limbii literare.

Complementul de mod comparativ nu suferă modificări de construcție: *de* și *decît* când se redă inegalitatea, *ca, la fel(ca)* atunci când se exprimă egalitatea. Continuă concurența între *de* și *decît*. Primul apare mai cu seamă în textele religioase, continuând o tradiție scrisă: *În pietrele cële scumpe, mai vîrtos de diiamantul nu iaște* (Caz. V, I, 254^v): *că iaste legea voastră mai bună decît a voastră* (Mol. 1688, 72^r) etc.

Se constată și o „sporadică“ extindere a lui *ca* de la comparativul de egalitate la cel de inegalitate (v. *supra*).

Superlativul se construiește cu *foarte*, cu observația că acest morfem apare și independent, cu funcție de circumstanțial de mod: *Mihai-vodă foarte se întristă* (Let. C., 127).

Complementul cantitativ este considerat o entitate aparte și, ca atare, este extras din clasa circumstanțialelor. Apare frecvent în diverse texte: *Iată am dat 1000 de didahme fratelui meu* (BB, Fac. 20.16 în ms. 45 și ms. 4389); *și l-au învățat 3 ani, și n-au putut să învețe nimic* (1703, Brașov, ms. 1436 din BAR, f. 79^r)¹⁰.

Note

1. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 182.
2. *Ibid.*, p. 183.
3. *Ibid.*, p. 183–185.
4. *Ibid.*, p. 364–365. Cf. și Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti“, Mioara Avram coord., *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea* (SLRV), Editura Academiei Române, București, 2007, p. 144–153. De subliniat este precizarea din *Cuvînt-înainte*: „Această lucrare a fost redactată acum aproximativ patruzeci de ani [...]. Pregătită pentru tipar, n-a putut fi tipărită imediat. Întârzierea rezultată [...] a produs și pierderi greu de reparat“ (p. 5).
5. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 185–187.
6. *Ibid.*, p. 359–361. Cf. și SLRV, p. 153–158.
7. Cf. Georgeta Ciompec, *Observații privind sistemul comparației adverbiale în secolul al XVI-lea*, în *Omagiu Rosetti*, p. 124.

8. C. Frâncu, *Vechimea și răspîndirea comparativului de neegalitate exprimat prin ca*, „Limbă și literatură“, 1979, nr.1, p. 50–55, arată că extinderea lui *ca* de la complementul de egalitate la cel de inegalitate nu este atestată în această perioadă. Pe de altă parte, trebuie să menționăm că în GBLR complementul comparativ este scos din categoria circumstanțialelor.
9. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 187–191.
10. *Ibid.*, p. 361–364 *passim*. Cf. și SLRV, p. 165–172.

Bibliografie

- Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Valeria Guțu Romalo coord., *Gramatica limbii române*. Vol. I *Cuvântul*. Vol. II *Enunțul*, Editura Academiei Române, București, 2005.
- Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Gabriela Pană Dindelegan coord., *Gramatica de bază a limbii române*, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2010.
- Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Mioara Avram coord., *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2007.
- Dragoș, Elena, *Elemente de sintaxă istorică românească*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995.
- Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009.

ADVERBIAL MODIFIERS IN OLD ROMANIAN LANGUAGE

(Abstract)

Keywords: *Old Romanian language, grammar, adverbial modifiers*

In the study is taken into consideration a particular problem of the Old Romanian syntax, *that is* the expression of so named „circumstantial complement”, as a part of sentence, in Romanian grammar terminology, corresponded, in fact, to “adverbial modifiers” in English grammar terminology, including, in a particular way, also several “prepositional objects”. In this article are studied only “the complements” of time, of place and of manner.